

ӘБУ НАСР ӘЛ-ФАРАБИ МЕН ЖҮСІП ХАС ҚАЖЫБ БАЛАСАҒҰН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «БАҚЫТ» МӘСЕЛЕСІ*

¹*Рыскиева Айымжан Абуовна, ²Абжалов Сұлтанмұрат Утешиович,*

³*Базарбаев Қанат Қалдыбекұлы, ⁴Наурузбаев Дархан Мирзабекович*

¹*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы, Қазақстан)*

^{2,3}*Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)*

⁴*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)*

¹*abuaymjan@gmail.com ²sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz,*

³*kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, ⁴nauruzbayevd@bk.ru,*

¹*Ryskiyeva Aiymzhan, ²Abzhalov Sultanmurat, ³Bazarbayev Kanat,*

⁴*Nauruzbayev Darkhan,*

¹*Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan)*

^{2,3}*Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)*

⁴*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

¹*abuaymjan@gmail.com ²sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ³kanat.*

bazarbayev@ayu.edu.kz, ⁴nauruzbayevd@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн шығармаларындағы «бақыт» ұғымының мазмұны мен мағынасы қарастырылып, «бақыт» мәселесіне қатысты қос ойшылдың жалпы ой-пікірлері мен тұжырымдары салыстырмалы түрде талданып, олардың пікірлерінің үйлесімділігі мен сабақтастығы жөнінде пайымдаулар жасалады. Зерттеу нәтижесінде «бақыт» мәселесінің әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-этикалық философиясында негізгі мәселе болғандығы, олардың «бақыт» жөніндегі жалпы және жекелеген философиялық ой-толғамдарының үйлесімділігі мен сабақтастығы айқындалды. Әл-Фараби «ізгі қала» ілімін саяси-моральдық идеал ретінде, ал осы идеалға жету мақсаты ретінде «бақыт» концепциясын ұсынды. Сонымен қатар ұлы ойшылдың іліміне сәйкес «бақыт» адамның түпкі мақсаты болып саналады. Дегенмен, ғұлама бұл дүниедегі және о дүниедегі бақытқа тек ізгі азаматтың ғана қолы жететіндігін ескертті. Авторлар әл-Фарабидің осы пікірлері мен қорытындыларының негізінде Жүсіп Хас Қажыб та «бақыт» концепциясын – ізгілікпен байланыстырып, «бақытқа» жеткізетін жомарттық, адалдық, әділеттілік сияқты бірқатар адамгершілік қасиеттері екені жөніндегі айтқан ой тұжырымдарын айғақтады. Мақаланың маңыздылығы әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың саяси-әлеуметтік философиясының мәнін терең ашуға, жаңа қырларын анықтауға және олардың «бақыт» жөніндегі идеяларының

* Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант №AP19676634).

қазіргі қоғаммен сабақтастығын теориялық-әдіснамалық жағынан анықтауға негіз болары сөзсіз.

Түйін сөздер: әл-Фараби, Жүсіп Хас Қажыб, бақыт, ислам философиясы, түрік философиясы, «Қайырымды (ізгі) қала», «Құтты білік».

Кіріспе

Бақыт ұғымы философия ғылымының қалыптасуының байырғы дәуірінен бастап оның басты мәселелерінің бірі болып келеді. «Бақыт» адамзаттың мақсаты, ең жоғары игілік, адам болмысының мүмкін және қол жеткізуге болатын хәлі ретінде көне дәуірден бастап философиялық дискурстың негізгі мәселесіне айналды. Сократ пен Платоннан бастап, әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнға дейін, одан кейін де көрнекті философтардың барлығы дерлік бұл тақырыпты айналып өтпеген. Әсіресе, «бақыт» идеясы (eudaimonia) антик мәдени-тарихи типі негізінде қалыптасқан дүниетаным мен мәдениеттің негізгі әмбебап категорияларының бірі болды. Антик дәуірінің философиясында бақыт ұғымын түсіндірудің кейінгі дәуірлерде дамыған негізгі тәсілдері – гедонизм, стоицизм және эвдемонизм қалыптасты. Аристипп қалыптастырған гедонистік тәсіл бақыттың барлық кейінгі теорияларының сын тезіне алған объектісі болды, бұл бағыт бойынша ләззат – бұл тұзақ екенін атап өтті: ләззат жолына түсіп, адам оның құлына айналады. Стоиктер (Эпиктет, Сенека, Марк Аурелий) бақыт мәселесін адамның ішкі жан дүниесімен байланыстырды. Эвдемонизм (Платон, Аристотель) бақыт мәселесін ізгілікке ие болумен байланыстырды. Платонның пікірінше, бақыт адамның жан дүниесінде игілік формасын иемденуі деп қарастырады. Ал Аристотель бақытты әмбебап құштарлық деп қарастырады және этика жөніндегі шығармаларының көп бөлігін бақыт ұғымын анықтауға арнады. Аристотельден үлкен әсер алған келесі бір грек философы Плотин бақытты *Noüs қа* (грекше: *ақыл немесе интеллект*) ие болу арқылы игілікке жету деп түсіндіреді. Ол да мұны әмбебап құштарлық деп санайды және тіпті барлық адамдарда бақытқа жету үшін негіз бен потенциал бар деп қарастырады [1, 139-142 б.]. Бақыт мәселесі туралы Түркістан топырағынан шыққан, әл-Фарабидің шығармаларында, көне түрік дәуірінде «Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк» жазба ескерткіштерінде, Қарахан дәуірінде Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, қазақ хандығы дәуірінде Асан Қайғы, кейінірек қазақ ойшылдары арасында Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы сынды зиялы қауым өкілдері өз шығармаларында талдап өткен. Әсіресе, бақыт концепциясының мәнін ашу, мазмұнын айқындау және оған жету жолын бағыттау тақырыпқа арқау болған Түркістан топырағынан шыққан, рухы туыс қос ғұлама әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың әлеуметтік-этикалық философиясының негізгі мақсаты болды. Әл-Фараби адамгершілік-саяси идеал ретінде «ізгі қала» ілімін, идеал билеуші ретінде

осы ізгі қаланың билеушісін, ал осы идеалға жету мақсаты ретінде «бақыт» концепциясын қолданды. Жүсіп Баласағұн да бақытты қоғам туралы ілімін, халықты бақытқа жеткізер «әділетті билеуші» образын бейнеледі және бақыт сыйлайтын білім мен білікті ойды игеруді насихаттады.

Қазіргі таңда елімізде, әлемде болып жатқан экономикалық тұрақсыздықтар мен әлеуметтік қиыншылықтарға байланысты халықтың, жеке адамның бақыты, елдің әл-ауқаты мәселелерінің негізінде «Бақыт» концепциясын жаңаша қырынан зерттеу қажеттілігі аңғарылады. Осыған орай, «Бақыт» концепциясы жөнінде терең теориялық және практикалық пікірлер айтып өткен әл-Фараби, Жүсіп Хас Қажыб сияқты ойшылдарының идеялары мен пікірлерін жан-жақты зерттеп, қос ойшылдың халықты бақытқа жеткізетін адамгершілік және басқа ізгі қасиеттердің жиынтығына негізделген ілімдерін мемлекеттік басқару жүйесіне, қоғамдық санаға енгізу еліміздің қоғамдық өмірі үшін нағыз гуманистік сипат беруге ықпал ететіні айқын. Сонымен бірге кейінгі жылдары қазақ зерттеушілері әл-Фарабидің түркілік тамырына үлкен мән беруде. Бұл зерттеулердің бағыты кейінгі түрік философиясының дамуына, Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашқари секілді оның негізгі өкілдерінің философиясына ықпалы мен сабақтастығын айқындаумен де сипатталады. «Құтты білік» шығармасын қазақ тіліне тәржімалаған отандық ғалым Асқар Егеубаев Жүсіп Баласағұнның даналық ойларын шыққан жері бір, рухы туыс әл-Фараби философиясымен табиғи жақындығы әлдеқайда берік, жанды жалғастығы бар дейді. Зерттеушінің пікірінше, әл-Фарабидің қуатты қоғам, бақытты мемлекет туралы даналық ойлары мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-эстетикалық көзқарастарының сабақтастық желісі айқын аңғарылады дейді. Әл-Фараби әлеуметтік трактаттарында ақыл, білім, ғылымның пайдасын, адамның құтбақыты, ізгі билеушінің мінез-құлық пен табиғаты туралы көзқарастарын білдірсе, «Құтты білікте» осынау әлеуметтік мәні терең ой-толғамдар сыр сөзбен, дидактикалық поэзия үлгісімен көркем жырланған дейді [2, 14 б.].

Мақаланың мақсаты әл-Фарабидің «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатындағы» және оған қосымша «Бақытқа жету жайында», «Бақыт жолын сілтеу» және «Азаматтық саясат» атты шығармалары мен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы «бақыт» концепциясының мазмұны мен мағынасын анықтап, «бақыт» мәселесіне қатысты ой-пікірлері мен тұжырымдарын салыстырмалы түрде талдау жасай отырып, олардың пікірлерінің үйлесімділігі мен сабақтастығын айқындауға бағытталған.

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың зерттеу әдіснамасы – тарихи-логикалық, тарихи-философиялық, философиялық компаративистика әдістері, жүйелі тұрғыда

қарастыру сияқты ғылыми әдістер қолданылды. Компаративистика әдістері әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб философиясын зерттеуде маңызды, өйткені қос ойшылдың философиясындағы белгілі бір мәдениеттің рухани дәстүрлерінің баламалылығын, үйлесімділігі мен сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы зерттеулер Батыс пен Шығыс философиясының байланыстары мен ерекшеліктерін анықтау мүмкіндіктерін кеңейте түседі. Салыстырмалы зерттеу тәсілін қолдана отырып, Жүсіп Баласағұн философиясындағы әл-Фараби идеялары ашылады. Әл-Фараби шығармашылығының түрік өркениетімен тамырластығын ескерсек, Жүсіп Баласағұнның көзқарастары белгілі бір деңгейде Екінші ұстаздың рухани мұрасының эволюциясының нәтижесі, пікірлер сабақтастығы мен үйлесімділігі болып есептеледі. Сондай-ақ қазіргі құндылықтар мен дүниетанымдар жүйесінде әл-Фарабидің «ізгі қала» туралы ілімі, Жүсіп Баласағұнның «бақытты ел», «әділетті билеуші» туралы ілімі бүгінгіміздің әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуде де жаңа идеялар әкелетіні анық. Сонымен қатар зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін Батыс пен Шығыстың байырғы және ортағасырлық философтарының (Сократ, Платон, Аристотель, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари) ізгі қоғам, бақыт, әділеттілік жөніндегі ой пікірлері мен идеялары; әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн шығармасын зерттеген танымал шетелдік және отандық зерттеушілердің: Мүһсин Маһди, Р.Р. Арат, А.Н. Кононов, Р. Данкофф, С.И. Иванов, Мәжид Фахри, Д.М. Данлоп, А. Егеубаев, А. Қасымжанов, Ә. Нысанбаев, Ж.А. Алтаев, С.Е. Нұрмұратов, Г.К. Құрманғалиева, Н.Л. Сейтахметова, К.Ш. Бейсенов, Д.М. Мажиденова, Т.Х. Ғабитов және А.С. Қабылова зерттеулеріндегі тұжырымдамалық ойлар басшылыққа алынды.

Әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың «Бақыт» туралы ілімдеріндегі үйлесімділік пен сабақтастық мәселесі

Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси және әлеуметтік-этикалық философиясы бірнеше ғасырлар бойы терең зерттеліп, көптеген шетелдік және отандық зерттеушілердің негізгі зерттеу тақырыбы болғаны белгілі. Дегенмен, шығу тегі, рухы жақын қос ғұламаның философиялық пікірлерінің үйлесімділігі мен сабақтастығын салыстырмалы түрде әлі де толық зерттелмеген тақырыптардың бірі. Отандық философия ғылымында алғаш рет А.С. Қабылова қос ойшылдың философиясының сабақтастығын салыстырмалы түрде алғаш рет зерттеді. А.С. Қабылова әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн философиясының тарихи сабақтастығын анықтау арқылы түрік және ислам философиясының байланысын анықтаған. Салыстырмалы талдау негізінде зерттеуші әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның адамгершілік пен бақыт концепциясын және қос ғұламаның философиясындағы бақыт мәселесінің жалпы мен жекелеген ерекшеліктерін байыптайды. Әл-Фараби философиясын зерт-

теген А.С. Қабылованың пікірінше, «бақыт бұл ақыл-ой мен қайырымдылық қатарындағы әл-Фарабидің гуманистік дүниетанымының өлшемі» дейді. Сонымен қатар «Бақыт дегеніміз бұл абсолютті қайырымдылық» дейді. Осыған орай, адам дұрыс яки дұрыс емес жолды өз ерік жігеріне сәйкес таңдау жасайды дейді. Адам қайырымды болуға, ізгілік жолды таңдауға, бақытты болуға ұмтылуға, кемелділікке қол жеткізу үшін ерік-жігер мен тәртіптің арқасында өзін дағдыландыруы қажет дейді [3, 104 б.]. Ұлы ойшыл адам өмірінің мақсаты бақытқа, шынайы бақытқа жету, оның мағынасын түсіне отырып, оның өміріндегі мақсатына айналдыру, соған ұмтылыс жасау болып табылады. Бірақ, жеке тұлға болмыстың мәнін, адамның рухани өмірін және қоғамның әлеуметтік бейнесін терең түсінбей бақытқа жете алмайды [3, 87 б.]. Зерттеушілердің көпшілігі әл-Фарабидің адамға бақытқа қол жеткізу үшін көмек керек деген пікірін атап өтеді; осыдан келіп адам «ізгі қалада» тұруы керек деген ой туындайды [4; 5, 95 б.; 6, 253-262 б.]. Мысалы, зерттеуші Наджар былай дейді: «Саясат саяси бірлестік, қала немесе мемлекет арқылы адамның бақытқа қол жеткізуіне атсалысады» дейді [4; 5, 95 б.]. Әл-Фарабидің шығармаларын ағылшын тіліне аударып, оның мұрасын терең зерттеген зерттеуші Мүһсин Маһдидің пікірінше, бақытқа жету дегеніміз адам жанының күші – оның ақыл-ойының кемелденуін білдіреді. Бұл, өз кезегінде, адамның дұрыс әрекеттер жасау үшін нәпсісін тиып, ақылға жүгінуі мен өнер мен ғылымды меңгеруі. Мұндай тәртіп пен білімге ие болу кез келген адамның қолынан келмейді. Ол үшін табиғи қабілеттерге ие болуы қажет және қажетті ізгі қасиеттерді дамытып, игі істерді орындауға болатын ортада өмір сүру бақытына ие болған адамдар ғана оған қол жеткізе алады. Басқа адамдар бұл кемелдікке белгілі бір дәрежеде ғана қол жеткізбек; және олардың қаншалықты қабілетті кемелдік дәрежесіне қол жеткізе алатындығы олардың өмір сүретін саяси режимі мен алған біліміне байланысты дейді [7, 129 б.]. Зерттеушілердің пікірінше, әл-Фарабидің «бақыт» жөніндегі ілімі түркі ойшылы Жүсіп Хас Қажыб пікірлерімен терең үйлестігі мен сабақтастығы бар. Түркі ойшылы отырарлық әл-Фарабидің «Бақыт» жөніндегі пікірлерімен таныс болғандығы немесе болмағандығы жөнінде нақты мәліметтер жоқ. Бірақ, «Құтты білік» шығармасын қазақ тіліне алғаш аударған ғалым Асқар Егеубаев Жүсіп Баласағұнның даналық ойларының түбі бір, рухтас Әбу Нәсір әл-Фараби философиясымен табиғи жақындығы әлдеқайда берік, әлдеқайда жанды жалғастығы бар дейді. Зерттеушінің пайымынша, Фарабидің бақуатты қоғам, бақытты мемлекет туралы даналық ойлары мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-эстетикалық көзқарастарының сабақтастық желісі айқын аңғарылады дейді. Әл-Фараби әлеуметтік трактаттарында ақыл, білім, ғылымның пайдасын, адамның құт-бақыты, ізгі билеушінің мінез-құлық пен табиғаты туралы көзқарастарын білдірсе, «Құтты білікте» осынау әлеуметтік мәні терең ой-толғамдар өлеңмен, дидактикалық поэзия үлгісімен көркем жырланған дейді [2, 14 б.]. Қос ойшылдың шығармаларын салыстырмалы талдау арқылы отандық зерттеуші А.С. Қабылова да олардың пікірлерінің

сабақтастығын анықтаған. «Құтты білік» шығармасы иран, араб-ислам дәстүріне жақындау келсе де, Жүсіп Хас Қажыбтың араб фәлсафасы арқылы әл-Фараби терең талдаған байырғы грек философиясымен таныс болғандығы айқын. «Құтты білікті» ағылшын тілінде аударып, оны терең зерттеген Роберт Данкоффың пікірінше, бұл шығармада келтірілген даналық дәстүрінің қайнар көзі ирандық дәстүрге жақын болса да, грек философиялық дәстүрінің және араб фәлсафасының әсері де бар дейді. Сондай-ақ зерттеуші шығармада көрініс тапқан «Әділдік» пен «Құт» қағидаларының символдық бейнелерінің грек прототиптерінен бастау алатыны байқалады дейді [8, 145 б.]. «Құтты білік» шығармасын ағыл-шын тіліне аудармасын жасап, көптеген іргелі мақалалар жазған Роберт Данкофф «Құтты білік» шығармасындағы «бақыт» концепциясы жөнінде маңызды мәліметтерді терең талдап өткен. Зерттеуші «Құтты білік» шығармасын «әділетті қоғам» қалыптастыруға ниет еткен ханзадаларға арналған насихатнама (патшаларға кеңес) деп атап көрсетеді [9; 8]. Совет дәуірінің зерттеушісі А.Н. Кононов, – «Құтты білік» поэмасының қандай факторлар мен жағдайлардың әсерінен жазылғаны белгісіз, бәлкім, Жүсіп Баласағұн күйзеліске ұшыраған қоғамның жаңа моральдық-этикалық іргетасын құрудың шұғыл қажеттілігін сезінген шығар дейді [10, 509 б.]. Бұл жерде А.Н. Кононовтың Жүсіп Хас Қажыбтың «әділетті, бақытты қоғамды» құруға ұмтылысын меңзеп отырғандығы айқын.

Әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыбтың әлеуметтік-этикалық философиясындағы «Бақыт» ұғымының мәні мен маңызы

Бақыт (*sa'ādah*) ұғымы әл-Фарабидің де және Жүсіп Хас Қажыбтың да саяси-этикалық ілімінде маңызды орынға ие. Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның бақыт мәселесіне қатысты ұстанымын қарастырғанда бірқатар аспектілерін бөліп көрсетуге болады. Оның ішінде қос ойшылдың «Бақыт» туралы ілімінде көне грек философиясынан енген рационалистік көзқарас; рационалдық пен моральдық арақатынас принципі маңызды рөл атқарады. Грек дәстүрі негізінде әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн адам өмірінің мақсаты – бақыт туралы ілімін парасаттылықпен де байланыстырды. Қос ойшыл да адамның өмірден өз тағдыры мен орнын табу жолындағы белсенді әрекеті арқылы бақытқа жетуге болады деп есептейді. Сонымен қатар, әл-Фарабидің де, Жүсіп Баласағұнның да бақыт туралы ілімінің мақсаты – адам бойындағы нағыз адами қасиеттерді табу, тәрбиенің көмегімен жақсы істерге ғана емес, саналы түрде атқарылатын істерге қол жеткізу.

Әл-Фарабидің «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарас-тары» трактатында («*Mabādi' Ārā' Ahl Al-Madīnah Al-Fāḍilah*») бақыт адамның түпкі мақсаты ретінде қарастырылған. Ойшылдың пікірінше, бақыт дегеніміз адам өмірінің түпкі мақсаты болуымен қатар адам ұмтылыс танытуға тиіс кемелдік дәрежесі және оның өмірінің мәнін айқындайтын игілік. Дегенмен, бақытқа,

яғни бұл дүниедегі және о дүниедегі бақытқа ізгі азаматтың ғана қолы жетеді. Бақыт мәселесі әл-Фарабидің бірнеше шығармасында қозғалғанымен, дәл осы «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында терең зерделенген. Сондықтан зерттеуші Дж. Бонеллидің әл-Фарабидің «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактаты «көпшілік түсінетін тек таза саяси шығарма емес, оны бақытқа апаратын жолдарды ашатын мәтін» ретінде түсіну керек [4, 62 б.] деген пікірімен келісуге болады. әл-Фараби «Дін туралы кітап» шығармасында былай дейді: «Сая-саттану ғылымы тұрғысынан сәйкес, бақыт екі түрлі болады: бақыт сияқты болып көрінетін, бірақ шынайы емес бақыт және мәні бойынша қажеттілік болып табылатын және ешқашан орнын толтыра алмайтын шынайы бақыт... Расында, барлық басқа нәрселер тек осы (бақытқа) жету үшін ғана ізденіс жасалады, ал оған қол жеткізген кезде ізденіс аяқталады. Бұл (бақыт) бұл өмірде емес, ақырет өмірінде болады және ол «ең жоғары бақыт» деп аталады» [15, 52, 10 б.]. «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында «бақыт» – бұл басқа нәрсеге қол жеткізу үшін емес, өз мүддесі үшін ұмтылатын игілік түрі және адам үшін мұнан артық еш құндылық жоқ дейді [14, 206, 7 б.]. «Азаматтық саясат» шығармасында «Бақыт – абсолютті игілік» деп атаған [13, 72, 15 б.]. «Бақыт дегеніміз – адам жанының (өз) өмірінде (бұдан былай) тірегі үшін материяны қажет етпейтін кемелдік дәрежесіне жетуі» дейді. (Бұл солай), өйткені ол затсыз заттар мен материалдық емес субстанцияларға қосылып, сол күйінде мәңгілікке қалады» дейді [14, 94, 15 б.]. «Мемлекет қайраткерінің афоризмдері» шығармасында «Ең жоғарғы бақыт болып табылатын соңғы кемелдік бұл абсолютті игілік» [16, 121, 4 б.]. Жалпы әл-Фарабидің бақыт іліміне сүйенетін болсақ, бақыттан артық адамның қолы жете алмайтын нәрсе, мұнан артық еш құндылық, игілік жоқ [14, 206, 7 б.]. Бақыт бұл идеал түрінде ізденіс арқылы келетін ізгілік түрі және адамның ақырғы мақсаты. Оның «Бақытқа апарар жол» атты шығармасында «Бақыт» – бұл әрбір адам ұмтылатын мақсатпен бейнеленген басқа нәрсеге қол жеткізу үшін емес, өз мүддесі үшін ұмтылатын игілік түрі, өйткені ол кемелдік және ең жоғары игілік деп аталады [19, 3 б.]. Адамның түпкі мақсаты бақыт екенін тағы да нақтылай түскенінен ойшыл танымының негізгі түйінін бағамдаймыз. Олардың арасында бақытқа қол жеткізетін әрекеттер жатады. Қала тұрғындарының осы нәрселерге көзқарастары сәйкес келсе және бұл өзара бақытқа қол жеткізуге болатын әрекеттермен аяқталса, онда бұл міндетті түрде өзара сүйіспеншілікке ұласады дейді [20, 223 б.].

Бақыт ұғымын адамның ең жоғарғы игілігі ретінде қарастыру түрік ойшылы Жүсіп Баласағұнға да тән, ол іс жүзінде «Құтты білік» утопиялық еңбегін арнаған. «Құтты білік» шығармасында ең алдымен Жүсіп Хас Қажыб бақыттың не екенін түсіндіреді. Оған қалай жетуге болады деген сұрақтарға жауап береді. Әл-Фараби сияқты Жүсіп Баласағұн да «Бақыт» ұғымын

адамның ең жоғарғы игілігі ретінде сипаттайды. «Құтты білік» туындысының негізі де осы идеяға негізделген. Поэманың мән-мағынасы да адамға бақыт сыйлайтын білім туралы екендігіне келіп тіреледі. Шығармашылығын оқырманға ұсынып, Жүсіп Баласағұн өзі былай деп жазады: «Кітаптың атын «Құтты білік» деп қойдым, құтын тұтсын оқушым білікті ойдың» дейді [11, 350 бәйіт]. Әл-Фараби ілімінің негізінде Жүсіп Хас Қажыб та «бақыт» концепциясын – ізгі, бақытты қоғамды қалыптастырудың мақсаты ретінде қабылдады. Түрік ойшылы Жүсіп Хас Қажыб та жеке тұлғаның (билеушінің) бақытқа жету жолын, халықты бақытқа жеткізу жолын өз шығармасында терең қарастырды. Оның «Құтты білік» шығармасы мән-мағынасы бойынша адамға бақыт сыйлайтын білім мен білікті ойды игеруді насихаттайды. Сондықтан да зерттеуші Асқар Егеубаев «Құтты білік» шығармасының басты мақсаты «бақытты қоғам, құтты ел түзу ғой» деп атап өткен еді [2, 12 б.]. Сонымен қатар, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы төрт қағидаға (Әділет, Құт (Бақыт), Ақыл және Қанағат) негізделген [11, 64-71, 353-58 бәйіт]. Бұл қағидаларды туындының негізгі кейіпкерлері бейнелеген. «Әділет» қағидасын билеуші Күн-Тоғды, Құт (Бақыт) қағидасын бас уәзір Айтолды, «Ақыл» (немесе «Даналық») қағидасын уәзірдің ұлы Өгдүлміш (Ögdülmiş) және «Қанағат» қағидасын уәзірдің ағасы, дәруіш Одғұрмыш (Odgurmiş) бейнелеген [11, 353-58 бәйіт; 9, 353-58 line]. Осы шығармадағы «Бақыт» ұғымына жақын «Құт» ұғымы шығармадағы маңызды қағида. Оны шығармада былайша сипаттаған: «Ал Айтолды бақыт хәм құттың көзі» дейді [11, 355 бәйіт]. «Құтты білік» мағынасы жағынан құт, бақыт әкелетін білім дегенді білдіреді. Жүсіп Баласағұн, мен кітапты «Құтты білік» деп атап, оны оқыған оқырман білікті ойдың құтын тұтсын деп жаздым дейді [11, 350 бәйіт]. Ойшыл шығармасын білім мен ақылға жүгініп, бақыт іздеген адамға арнаған. Философ кітап құнын тек білім мен парасатты игерген адам ғана біледі, білімсіз надан не түсінсін!? дейді. Шығарманы надандардан аулақ ұста, өйткені олар оның қасиетін біле алмайды дейді. Ал ақылды және парасатты жандар оны оқып, одан өмірлік азық алады дейді [11, 21-23 бәйіт]. Жүсіп Хас Қажыбтың пікірінше, білім, парасат пен даналық көптеген бақытсыздықтар мен ауру-сырқаудан сақтайды. Сондықтан бақытты болу үшін білімсіздіктен арылуға шақырады. Философ тәлім-тәрбиеге жетелейтін ақыл мен білім екенін жалықпай қайталайды. «Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын, білім – жарық, нұрын саған шашатын. Ақыл қолдап, біліммен ер жетілер. Екеуімен қадірі артып, бекінеді» деп жырлаған түрік ойшылы, ақын Жүсіп Баласағұн [11, 288-289 бәйіт]. Ақыл бар жерде ұлылық жетіледі және білімді адам білікті болады дейді. Білімнің мәнін түсін, білімді болсаң, пәледен аулақ боласың дейді. Білімсіздер бар қиыншылықтарға көреді. Білімсіздерге жол көрсет. Білімсіз адам білімге ие болса бақытты болады, құты тасиды дейді. Кім оқуға берілсе табысқа жетеді. Адамның ақылы болса пайдасына кенеледі. Білімді болса кедергілерді білмейді дейді. Ақыл барлық ісінді оңды ететін, білім бол-

са идеалға, мақсат-мұратқа жетелейді дейді. Сондықтан барлық ісінді шешуде ақылға жүгін, ал уақытыңды білімге арна дейді [11, 155-162 бәйіт].

Әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб: «Бақытқа» жету жайында

Әл-Фарабидің де және Жүсіп Баласағұнның да саяси-әлеуметтік философиясында бақыт ұғымы туралы, оның не екені, оған қалай жетуге болатындығы туралы ізденіс жасалады. Бақыт жалпы адам өмірінің мақсаты ретінде қарастырылады. Бұл дүние үнемі өзгермелі, тұрақсыз болғандықтан, бақытты парасаттылықтан, ақыл әлемінен іздеуге бағыттайды. Екі ойшылдың философиясында да бақыт адамның кемелдігімен, ізгілігімен байланыстырылады. Бақытқа қалай қол жеткізілді? Қос ойшыл да ізгі мінез-құлық арқылы бақытқа жетуге болатынын айтып өтеді. Қос ойшыл да бақытқа тек білім арқылы ғана жететінін айтты. Бұдан түсінгеніміз, адам өз әрекетінде сезімге емес, ақылға сүйенген кезде ғана бақытқа жете алады.

Әл-Фараби бақытқа жету жайында, халықтар мен қала тұрғындары бұл дүниедегі бақытқа және одан кейінгі дүниедегі өмірде ең жоғарғы бақытқа төрт түрлі, яғни теориялық ізгіліктер, ақыл-ой ізгіліктері, адамгершілік қасиеттер және практикалық өнерлер арқылы жетеді деп тұжырымдайды [13,2:1-5 б.]. Осы төрт нәрсе арқылы бақытқа жету үшін теориялық және практикалық ғылымдар қажет сияқты көрінеді. Сонда нақты бақыт дегеніміз не? Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында бақыт – адам жанының болмысы кемелдік дәрежесіне жетеді, оның тірегі үшін материя қажет емес, өйткені ол затсыз нәрселер мен материалдық емес субстанциялардың біріне айналады және осы күйінде мәңгі үздіксіз болып қалады. Бірақ оның дәрежесі Белсенді ақыл деңгейінен төмен... Бақыт – бұл адамның өз мүддесі үшін іздестірілетін жақсылық және ол ешқашан, ешқандай жағдайда, басқа нәрсеге ұмтылмайды...». Ол сондай-ақ бақытқа белгілі бір ерікті әрекеттер арқылы қол жеткізілетінін айтады. Бұл әрекеттердің кейбіреулері ақыл-ойға, басқалары тәнге негізделген [14,13.5-6]. Әл-Фараби пайымдай келе, ақыл кемелдігі мен бақытқа жету үшін көркем мінезді иелену қажет деген шарт қояды. Жүсіп Баласағұн да мінезі бай, тілі майда, болғайды. Мінезі жақсы адамның жаны гүлдеп, бағы ашылады, досымен де, халқымен де жарасады дейді [11, 2230 бәйіт]. Басқаша айтқанда, мінезі жақсы адамның бақытқа тез қолы жетеді.

Әл-Фарабидің «Бақытқа жету жолы» трактатында адам бақытқа әр ісінде және өмір бойы тамаша әрекеттерді таңдағанда ғана жетеді. Жанның жағымды сезімдері де бұл шарттарға сай болуы керек дейді. Ал адамның әрекеттері (тек) кейбір нәрселерге қатысты ғана және белгілі бір жағдайларға ғана байланысты жақсы ниетпен орындалса, адам бақытқа қол жеткізе алмайды дейді. Адам бақытқа парасаттылықпен жетеді дейді [19, 7-8 бб.].

Жүсіп Баласағұнның пікірі де бұл пікірмен терең үйлесім тапқан. Ол туралы «Құтты білік» шығармасында билеуші Күн-Тоғды мен Өгдүлміш арасындағы диалог кезінде өрбиді. «Бақыт деген не, айтшы, кімнің жолы қиын емес, кім бақытқа кенеліп, жамандық көрмеген? дейді. Сонда Өгдүлміш былай дейді: Бұл дүниеде жомарт адам бақытты. Бақыт берген жанға бақыт тиесі!» дейді. Билеуші «турашыл, әрі шыншыл болса, өмірінің күндері бақытпен өтеді» дейді. Жүсіп Хас Қажыб адамның жағымды мінез құлқы да оның бақытты болуына ықпал ететін айтып өткен. «Алла кімге ізгі мінез құлық берсе», оған барлық бақ пен берекені де береді дейді. «Құт, дүние бұйырады адамның құлқына», өзің пайдасын гөр, жұртпен бөліс дейді [11, 1975-1979 бәйіт]. Сонымен қатар, Жүсіп Хас Қажыб та бақытты ізгілікпен байланыстырады. Құдай қолдап, құлына құт қондырса, оның мінез-құлқы түзу, қылығы ізгі болады. Әуелі Алла пейіл-пиғылын оңдап, содан соң құт, береке, сыйлайды дейді. Сондықтан, ел басқару үшін ізгі мінез-құлқы, мың қасиет керек. Адамның мінез-құлқы, қылығы ізгі болса, адамның нәсібі. Құдай кімнің құлқын бұзса, замана оғы тиіп, жөнін табады дейді [11, 1980-1983 бәйіт]. Құт пен бақыт пәктік пен тазалықты қажет етеді, ал «дәулет игі, ізгіліксіз жүдейді!» деп толғанады [11, 2105 бәйіт]. Келесі бір бөлімінде түрік ойшылы бақытқа жету үшін адалдық қажет дейді. Адам адал, ісі түзу болса сол адам бақытты болады. Адал жаннан бақыт қашып құтылмас, түзу жанның күні ешқашан тұтылмас дейді [11, 2864 бәйіт]. Түрік ойшылы, құт та, бақыт та келер, ұстай алмасаң қолдан кетеді дейді. Бағыңды мықтап ұста, ұстамасаң, барлығын жоғалтарсың дейді [11, 724-725 бәйіт]. Яғни, бақыт пен құт мәңгілік емес дейді. Құтты ұстап қалу үшін адам өзі таза, тура жолмен жүру керек. Сонда бақыттының бағы таймайды дейді [11, 726 бәйіт].

Әл-Фараби «Бақыт жолын сілтеу» шығармасында ізгі билеушілер «Саясаткерлер қала тұрғындарын жақсылыққа дағдыландырып, оларды жақсы етеді» дейді [19, 14 б.]. «Бақыт» бұл адамның адамгершілік тұрғысынан кемелденудің нәтижесі. Бірақ бұл ретте тек ең кемел, ізгі, саяси көшбасшы (қала басшысы) бақыт жолын көрсете алады. Бақытты бір жағынан адамның өз тағдырына еркін таңдау құқығы арқылы қол жеткізеді. Екінші жағынан, бұл жолды ізгі көшбасшылар нұсқайды. Бақытқа апарар жолды нұсқайтын билеушінің ерік-жігерін «жалпы әмбебап жолы деп алсақ, жеке адамның әрекетін жеке өз жолы деп түсінуге болады. Осылайша, әл-Фараби философиясындағы этика мен саясаттың арақатынасы қоғамның мүмкін болатын трансформациясының толық бейнесін жасайды. Түрік ойшылы Жүсіп Баласағұн да мемлекетті әділ басқару, береке-бірлік, жалпы бақыт мәселелерімен байланыстырады. «Бек қиналса, ел-жұрты құтқа батқаны, Ел дәулетке кенелсе билеуші де өз бақытын табады!» дейді [11, 2938-2939 бәйіт]. Келесі бір бөлімінде былай дейді: «Бұл бектерді құдай қолдап-бағыпты, ел жұрты бақытты болса, бегі де бақытты» дейді [11, 5947 бәйіт]. Бегі ізгі болып, бек ісі түзу болса, елдің ішінде құт ор-

найтын еді дейді. «Құттың құты ердің ізгі есімі, Ізгілік аты мәңгілік құттың есігі» [11, 455-456 бәйіт]. Қарапайым халықтың бақытты болуы ең алдымен билеушіге байланысты екені көрсетілген. Билеуші үшін ел жұртының бақыты оның жеке басының бақытын қамтамасыз етеді. Билеушінің ісі адал, билігі әділ болса, халық оның әділ істеріне алғыс айтып, оның әділ билеуші ретіндегі даңқының артуы, өз халқының ғана емес, басқа мемлекеттердің алдында абыройын арттырады. Жүсіп Баласағұнның идеалы – тұлғаның жер тіршілігінде атқарылған игі істермен мәңгілік ететін жақсы атын қалдыру. Билеушінің (жеке адамның) бақыты оның халыққа берген пайдасында. Сол үшін оны есімі мәңгілік халық жадында сақталып, идеал билеушіге айналады. Мұны билеушінің (жеке тұлғаның) бақыты деп атайды.

Қорытынды

«Бақыт» мәселесі әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси-этикалық философиясындағы маңызды тақырыптардың бірі. Отырарлық ойшыл «бақыт» жөнінде көптеген шығармаларында ой қозғаған. Ал, «Қайырымды (ізгі) қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында «бақыт» мәселесі терең зерделеніп, «бақыт» концепциясы ізгілікпен, «ізгі қала» идеясымен байланыстырылған. Әл-Фарабидің пікірінше, «бақыт» адам өмірінің түпкі мақсаты, оның кемелдік дәрежесі және адам өмірінің мәнін айқындайтын игілік. Оның ілімі бойынша адамның бақыттан артық қолы жете алмайтын нәрсе жоқ және адам үшін мұнан артық еш құндылық, игілік жоқ [14, 206, 7 б.]. Сонымен бірге ұлы ойшылдың пікірі бойынша, бұл дүниедегі бақытқа және одан кейінгі дүниедегі өмірде ең жоғарғы бақытқа теориялық ізгіліктер, ақыл-ой ізгіліктері, адамгершілік қасиеттер және практикалық өнерлер арқылы жетеді [21,2:1-5 б.]. Бақыт ұғымын адамның ең жоғарғы игілігі ретінде анықтау түрік ойшылы Жүсіп Баласағұнға да тән, ол іс жүзінде «Құтты білік» еңбегін осы тақырыпқа арнаған. «Құтты білік» шығармасында ең алдымен Жүсіп Хас Қажыб бақыттың не екенін түсіндіреді. Оған қалай жетуге болады деген сұрақтарға жауап береді. Әл-Фараби сияқты Жүсіп Баласағұн да «Бақыт» ұғымын адамның ең жоғарғы игілігі ретінде сипаттайды. «Құтты білік» шығармасының негізі де осы идеяға негізделген. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы мағынасы жағынан халыққа құт, бақыт әкелетін білім дегенді білдіреді. Түрік ойшылы шығарманы білім мен ақылға жүгініп, бақыт іздеген билеушіге (адамға) арнаған. «Құтты біліктің» кіріспе бөлімінде ойшыл бұл шығарманы оқыған оқырман білікті ойдың құтын тұтсын деп жаздым дейді [11, 350 бәйіт]. Философ бұл еңбектің құнын тек білім мен парасатты игерген адам ғана біледі, ақылды және парасатты жандар оны оқып, одан өмірлік азық алады дейді [11, 21-23 бәйіт]. Тіпті, білім, парасат пен даналық көптеген бақытсыздықтар мен ауру-сырқаудан

сақтайды. Сондықтан бақытты болу үшін білімсіздіктен арылуға шақырады. Ақыл бар жерде ұлылық жетіледі және білімді адам білікті болады дейді. Білімнің мәнін түсін, білімді болсаң, пәледен аулақ боласың дейді. Білімсіз адам білімге ие болса бақытты болады, құты тасиды дейді. [11, 155-162 бәйіт].

Әл-Фарабидің іліміне сәйкес, «бақыт» – ізгілік пен білім негізінде жеке тұлға мен қоғамды моральдық тұрғыдан жетілдіру, сонымен бірге бүкіл «қаланың» мақсатқа жетуі болып саналады. «Бақытқа жету жайында» еңбегінде адам бақытқа әр ісінде және өмір бойы тамаша әрекеттерді таңдағанда ғана жетеді. Жанның жағымды сезімдері де бұл шарттарға сай болуы керек дейді. «Парасаттылық» бақытты түсінудің маңызды аспектісінің бірі бола отырып, адам шын жүректен емес, оның басқа мінез-құлық пен өмірлік белсенділік мүмкіндігін сезінуімен бейнелей алатынын түсінуге болады. Жүсіп Баласағұнның пікірі де бұл тұжырыммен терең үйлесім тапқан. Жүсіп Хас Қажыб адамның жағымды мінез-құлқы да оның бақытты болуына ықпал ететін айтып өткен. «Алла кімге ізгі мінез-құлық берсе», оған барлық бақ пен берекені де береді дейді. «Құт, дүние бұйырады адамның құлқына», өзің пайдасын гөр, жұртпен бөліс дейді [11, 1975-1979 бәйіт]. Түрік ойшылы бақытқа жету үшін адалдық қажет. Адам адал, ісі түзу болса сол адам бақытты болады дейді. «Адал жаннан бақыт қашып құтылмас, түзу жанның күні ешқашан тұтылмас» [11, 2864 бәйіт].

Сонымен қорытындылай келе, әл-Фарабидің де және Жүсіп Баласағұнның да саяси-әлеуметтік философиясында бақыт ұғымы туралы, оның не екені, оған қалай жетуге болатындығы туралы терең ізденістер, түсіндірмелер жасалған. Қос ойшылдың іліміне сәйкес, бақыт жалпы адам өмірінің мақсаты ретінде дәйектеледі. Бұл дүние үнемі өзгермелі, тұрақсыз болғандықтан, бақытты парасаттылықтан, ақыл әлемінен іздеуге бағыттайды. Екі ойшылдың философиясында да бақыт адамның кемелдігімен, ізгілігімен байланыстырылады. Әл-Фарабидің де, Жүсіп Баласағұнның да ілімінің мақсаты – адам бойындағы нағыз адами қасиеттерді табу, тәрбиенің көмегімен жақсы істерге ғана емес, саналы түрде атқарылатын істерге, бақытқа қол жеткізу. Қос ойшыл да бақытқа білім, парасаттылық, адамгершілік, ізгі мінез-құлық сияқты қасиеттер арқылы ғана жететінін пайымдайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Rist John M. Plotinus: The Road to Reality. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – 280 p.

2 Егеубаев А. Түркі әлемінің ұлы мұрасы. Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» (XI ғ.). // Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Таймас, 2007. – 8-55 б.

3 Қабылова А.С. Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн: тарихи-философиялық сабақтастық. Философия ғыл. Докторы ғылыми дәр. Алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 221 б.

4 Bonelli M. Farabi's Virtuous City and the Plotinian world soul: A New reading of Farabi's «Mabadi' Ara' Ahl Al-Madina Al-Fadila» Unpublished doctoral dissertation. – Montreal: The Institute of Islamic Studies, McGill University. 2009. – 260 p.

5 Najjār Fauzī M. Al-Fārābi on Political Science // *Muslim World*. – №48. – 1958. – 94-103 p.

6 Sajjad Saiyid A. Al-Fārābi's Classification of States with Particular Reference to his Imam-State // *Islamic Culture*. – №57. – 1983. – 253-262 p.

7 Mahdi Muhsin. Al-Fārābi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – 281 p.

8 Dankoff R. Introduction to Wisdom of Royal Glory. // *From Mahmud Kasgari to Evliya Celebi Studies in Middle Turkic and Ottoman Literature*. – Istanbul: Isis Press, 2008. – 131-172 p.

9 Yūsuf Khāss Hājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes. Translated by Robert Dankoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1983. – 281 p.

10 Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983. – С. 495-517.

11 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Таймас, 2007. – 536 б.

12 Al-Fārābi. Philosophy of Plato and Aristotle (Falsafat Aflātun). Translated by Muhsin Mahdi. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1962. – 192 p.

13 Al-Fārābi. The Political Regime (Al-Siyāsah Al-Madaniyah) // *Medieval Political Philosophy: A Sourcebook*. Translated by Fauzī M. Najjār. – New York: The Free Press, 1963. – 31-58 p.

14 Al-Fārābi. Al-Fārābi on the perfect state: Abū Naṣr al-Fārābī's Mabādi' Ārā' Ahl al-Madīna al-Fāḍila. Revised text with translation, introduction, and comment. by Richard Walzer. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 571 p.

15 Al-Fārābi. Aphorisms of the Statesman (Fuṣūl al-Madani) // *Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts*. Edited and Translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

16 Al-Fārābi. Fuṣūl al-Madani: Aphorisms of the Statesman. Edited and translated by D.M. Dunlop. – Cambridge: University Press, 1961. – 208 p.

17 Alon Ilai. Al-Fārābi's Philosophical Lexicon. 2 vol. – Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2002. – 1042 p.

18 Al-Fārābi. Attainment of Happiness (Taḥṣil al - Sa'ādah) // *Medieval Political Philosophy: A Sourcebook*. Translated by Muhsin Mahdi. – New York: The Free Press, 1963. – 58-83 p.

19 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, Наука, 1973. – 400 с.

20 Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, Наука, 1972. – 430 с.

21 Al-Fārābi. Book of Religion (Kitāb al-Millah wa Naṣūṣ Ukhṙā) // *Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts*. Edited and translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

Transliteration

1 Rist John M. Plotinus: The Road to Reality. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – 280 p.

2 Egeubaev A. Turki alemininuly murasy. Zhysip Balasagun «Qytty bilik» (XI ғ.). [The Great Heritage of the Turkic World. Yusuf Balasaguni “Kutadgu bilig” (XI century)] // Zhusip Balasagun. Qytty bilik. – Almaty: Taimas, 2007. – 8-55 b.

3 Қабылова А.С. Abu Nasr al-Farabi men Zhusip Has Khazhyb Balasgun: tarihi-filosofijalyk sabaqtastyq. [Abu Nasr al-Farabi and Yusuf Khas Kajib Balasagun: Historical-Philosophical Continuity]. Filosofija gyl. doktory gylymi dər. alu ushin dajyndalğan dissertaciya. – Almaty, 2010. – 221 b.

4 Bonelli M. Farabi's Virtuous City and the Plotinian world soul: A New reading of Farabi's «Mabadi' Ara' Ahl Al-Madina Al-Fadila» Unpublished doctoral dissertation. – Montreal: The Institute of Islamic Studies, McGill University. 2009. – 260 p.

5 Najjār Fauzī M. Al-Fārābi on Political Science // Muslim World. – №48. – 1958. – 94-103 p.

6 Sajjad Saiyid A. Al-Fārābi's Classification of States with Particular Reference to his Imam-State // Islamic Culture. – №57. – 1983. – 253-262 p.

7 Mahdi Muhsin. Al-Fārābi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – 281 p.

8 Dankoff R. Introduction to Wisdom of Royal Glory. // From Mahmud Kasgari to Evliya Celebi Studies in Middle Turkic and Ottoman Literature. – Istanbul: Isis Press, 2008. – 131-172 p.

9 Yūsuf Khāss Hājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes. Translated by Robert Dankoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1983. – 281 p.

10 Kononov A.N. Poéma Yusufa Balasagunskogo «Blagodatnoe znanie» [The Poem of Yusuf Balasagun “Kutadgu Bilig”] // Yusuf Balasagunskiy. Blagodatnoe znanie. – Moskva: Nawka, 1983. – С. 495-517.

11 Yusuf Balasagun. Quttı bilik . [Kutadgu Bilig]. – Almaty: Taimas, 2007. – 536 b.

12 Al-Fārābi. Philosophy of Plato and Aristotle (Falsafat Aflātun). Translated by Muhsin Mahdi. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1962. – 192 p.

13 Al-Fārābi. The Political Regime (Al-Siyāṣah Al-Madaniyah) // Medieval Political Philosophy: A Sourcebook. Translated by Fauzī M. Najjār. – New York: The Free Press, 1963. – 31-58 p.

14 Al-Fārābi. Al-Fārābi on the perfect state: Abū Naṣr al-Fārābī's Mabādi' Ārā' Ahl al-Madīna al-Fāḍila. Revised text with translation, introduction, and comment. by Richard Walzer. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 571 p.

15 Al-Fārābi. Aphorisms of the Statesman (Fuṣūl al-Madani) // Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts. Edited and Translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

16 Al-Fārābi. Fuṣūl al-Madani: Aphorisms of the Statesman. Edited and translated by D. M. Dunlop. – Cambridge: University Press, 1961. – 208 p.

17 Alon Ilai. Al-Fārābi's Philosophical Lexicon. 2 vol. – Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2002. – 1042 p.

18 Al-Fārābi. Attainment of Happiness (Taḥṣil al - Sa'ādah) // Medieval Political Philosophy: A Sourcebook. Translated by Muhsin Mahdi. – New York: The Free Press, 1963. – 58-83 p.

19 Al'-Farabi. Sotsial'no-eticheskiye traktaty [Social and Ethical Treatises]. – Alma-Ata, Nauka, 1973. – 400 c.

20 Al'-Farabi. Filosofskiy traktaty [Philosophical Treatises]. – Alma-Ata, Nauka, 1972. – 430 c.

21 Al-Fārābi. Book of Religion (Kitāb al-Millah wa Naṣūḥ Ukhrā) // Al-Fārābi: The Political Writings, «Selected Aphorisms» and Other Texts. Edited and translated by Charles E. Butterworth. – Ithaca: New York, 2001.

Рыскиева А.А., Абжалов С.У., Базарбаев К.К., Наурузбаев Д. М.

Проблема «Счастья» в произведениях Абу Наср аль-Фараби и Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуна

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают содержание и значение такого понятия как «счастье», а также проводят сравнительный анализ и делают выводы, связанные с этим понятием, на основе трудов аль-Фараби и поэмы Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание». Результатом исследования является доказательство того, что проблема «счастья» — основная проблема в социально-этической философии аль-Фараби и Юсуфа Баласагуни, определена сочетание и преемственность их общих и частных философских мыслей о «счастье». Аль-Фараби предлагает учение о «добродетельном городе» как идеале, а целью этого идеала является концепция «счастье». «Счастье», кроме того, по мнению великого мыслителя является основной целью человека. Таким образом он утверждает, что «счастья» в этом и «другом» мирах могут достичь только добродетельные люди. Авторы статьи, основываясь на мнении и выводах, сделанных аль-Фараби, и, связав их с концепцией «счастья» Юсуфа Баласагуни пришли к выводу, что «счастье» может быть достигнуто посредством ряда нравственных качеств, таких как щедрость, честность, справедливость. Важность данной статьи заключается в том, что в ней глубоко раскрыта сущность политико-социальной философии аль-Фараби и Юсуфа Хас Хаджиба, что неприменно может стать основой для выявления новых аспектов и определения преемственности идеи «счастья» с теоретико-методологическими взглядами современного общества.

Ключевые слова: аль-Фараби, Юсуф Хас Хаджиб, счастье, исламская философия; тюркская философия, «Добродетельный город», «Благодатное знание».

Ryskiyeva A., Abzhalov S., Bazarbayev K., Nauruzbayev D.

The Problem of “Happiness” in the Works of Abu Nasr al-Farabi and Yusuf Khas Hajib Balasagun

Abstract. The article examines the content and meaning of the concept of “happiness” in the works of Abu Nasr Al-Fārābi and Yusuf Khas Kajib Balasagun and compares the general thoughts and conclusions of two thinkers on the issue of “happiness” and analyses the compatibility and continuity of their opinions. As a result of the research, it was determined that the problem of “happiness” was the main problem in the social and ethical philosophy of Al-Fārābi and Yusuf Khas Hajib Balasagun, and the compatibility and continuity of their general and specific philosophical thoughts on “happiness.” Al-Fārābi proposed the doctrine of the “virtuous city” as a political and moral ideal and the concept of “happiness” as the goal of achieving this ideal. At the same time, according to the philosophy of the great thinker, “happiness” is considered the ultimate goal of a man. However, he warned that a virtuous citizen can only achieve happiness in this world and the next. On the basis of these opinions and conclusions of Al-Farabi, authors have revealed that Yusuf Has Kajib also connected the concept of “happiness” with virtue and a number of moral qualities, such as generosity, honesty, and justice, which lead to “happiness.” The importance of the article will undoubtedly be the basis for profoundly revealing the essence of the political and social philosophy of Al-Fārābi and Yusuf Khas Hajib, identifying new aspects, and theoretically and methodologically determining the continuity of their ideas on “happiness” with modern society.

Keywords: Al-Farabi, Yusup Khas Khajib, happiness, Islamic philosophy, Turkish philosophy, “Virtuous city”, “Kutadgu Bilig.”